

УДК 330.34:[332.135:339.9]

В. М. Черторижський

молодший науковий співробітник
сектору проблем транскордонного співробітництва,
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долишнього НАН України», м. Львів

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті висвітлено особливості тіньового сектору економіки прикордонних регіонів (на прикладі Одеської, Чернівецької, Закарпатської, Волинської, Львівської областей). Виявлено проблеми дослідження тіньового сектору економіки прикордонних регіонів. Розглянуто форми тіньової діяльності у прикордонних регіонах, зокрема контрабанда, стихійний промисел, човникарство, нелегальний видобуток корисних копалин і природних ресурсів. Виокремлено чинники впливу на економіку прикордонних регіонів.

Ключові слова: прикордоння, тіньовий сектор економіки прикордонних областей, сегменти тіньової економіки, розвиток контрабанди, стихійний промисел, човникарство.

Chertoryzhskyy V. SPECIFICITY OF DEVELOPMENT OF THE NON-GOVERNMENTAL ECONOMY OF THE BORDER REGIONS OF UKRAINE

The article highlights the features of the shadow economy sector of the border regions (on the example of Odesa, Chernivtsi, Transcarpathian, Volyn, Lviv regions). The problems of research of the shadow economy sector of the border regions are revealed. The forms of shadow activity in the border regions are considered, in particular smuggling, spontaneous fishing, shuttle, illegal mining of minerals and natural resources. The factors influencing the economy of the border regions are singled out.

Keywords: border area, shadow sector of economy of border regions, segments of shadow economy, development of smuggling, spontaneous fishing, shuttle business.

Як суспільне явище тіньова економіка притаманна всім країнам незалежно від моделі та рівня соціально-економічного розвитку. Практика показує, що поки буде існувати державна форма організації суспільного життя, а держава в тій чи іншій правовій формі буде впливати на економічний розвиток шляхом реалізації бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної політики, до тих пір буде зберігатися і тіньовий сектор економіки.

Виявлення стану тіньового економічного сектору і методи боротьби є актуальними проблемами сучасного суспільства. Масштаби тіньової економіки в українській державі історично коливаються у межах від 40 до 80% ВВП в різні періоди часу. За останніми спостереженнями, незалежні експерти вважають, що в Україні масштаби тіньового економічного сектору так само залишаються високими - близько 65% ВВП. Рівень тіньової економіки України, за офіційними даними, в першому півріччі 2016 року склав 38%, у 2015 році він був 40% від ВВП, у 2014 – 43%. Достовірно дослідити цей показник неможливо. Фахівці відмічають, що ефективна боротьба з тіньовою економікою дозволить залучити на благо громадян України не менше 1 трлн грн, які на поточний момент перебувають в тіні [1, 2, 3].

На теперішній час існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, що присвячені сектору тіньової економіки. Ваговий внесок у розроблення проблеми тіньової економіки зробили зарубіжні вчені Б. Фрей, П. Гутман, роботи яких відображають спроби дати чітке визначення цьому економічному явищу [4, 5]. Також інші вчені-економісти, такі як Е. Фейге, Б. Свенсон, досліджували роль нелегальної економіки у

суспільстві й розробили методи її оцінювання [6, 7]. На думку західних фахівців, тіньовий сектор потребує не тільки поглибленого вивчення, але й розроблення спеціальної методології дослідження. Передусім йдеться про запровадження достовірних методів аналізу та кількісного виміру рівня тіньового сектору.

Серед українських економістів тіньовий сектор досліджують С. Барсукова, З. Варналій, П. Мельник, І. Мазур, Д. Кауфман, А. Коліберди, М. Ласко, Т. Корягіна, Н. Тарасова, А. Баланда, Ю. Прилипка, Б. Тимченко, І. Єлісеєва [8–12]. На сьогоднішній день залишаються недостатньо дослідженими фактори і тенденції тіньового сектору економіки прикордоння як в Україні, так і за кордоном.

Особливе місце у економіці країни, на жаль, займає тіньовий сектор економіки прикордонних областей України, який негативно впливає на соціально-економічні процеси, що відбуваються у прикордонні. Виникає необхідність більшої уваги вчених і менеджерів всіх рівнів регулювання ринкових відносин, щоб скоротити обсяги його паразитування на легальній економіці й по можливості легалізувати значну частину її діяльності, з метою збільшення податкових надходжень до державного бюджету. Головні труднощі при цьому становить виявлення його обсягів, оскільки його суб'єкти приховують масштаби своєї діяльності, та зменшення до прийнятних норм розвинених західних економічних систем приблизно до 5-10% від ВВП.

За даними опитувань, до 40% молоді у прикордонних регіонах зайнято в тіньовій економіці. Майже для 2,5 млн. громадян України тіньова економіка є основним джерелом прибутків. Сам цей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

сектор (до 50% ВВП) по розмірах можливо зрівнювати з «офіційною економікою» [13].

Проблемою, яка ускладнює дослідження тіньового сектору економіки прикордонних областей України, є часткова або повна відсутність інформаційно-статистичних даних. Але, тим не менше можна допустити в ході вивчення даного питання 3 групи факторів, що сприяють розвитку тіньового сектору в економіці України.

Це економічні чинники: високе податкове навантаження і його нерівномірний розподіл, непрозорість і нестабільність податкового законодавства, реструктуризація сфер господарської діяльності, відсутність повноцінного ринкового середовища, недосконалість приватизація, діяльність незареєстрованих економічних структур, криза фінансової системи.

Соціальні фактори: низькі доходи населення прикордонних регіонів, високий рівень прихованого безробіття (створює велику кількість «човників»), нерівномірний розподіл ВВП.

Правові фактори: корупція митниці, недосконалість податкового законодавства, недосконалість антикорупційної політики і законодавства. Як наслідок, все це призводить до ухилення від оподаткування, в результаті чого і утворюється тіньова економіка.

Основними сегментами тіньової економіки і механізмами одержання тіньових прибутків є корупція; приховування реальних прибутків громадян, а також прибутків підприємств від оподаткування (ухилення від сплати податків); нелегальний експорт капіталів; незаконна приватизація державної власності; одержання тіньових прибутків шляхом вилучення з обороту різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги; дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах; нелегальні валютні й зовнішньоекономічні операції (контрабанда); випуск і реалізація невраховуваної продукції; кримінальні злочини (рекет, наркобізнес, проституція тощо); фінансове шахрайство [14].

В Україні виникла унікальна ситуація – на даний момент утворився цілий клас людей, які мають прибутки, значні або незначні, законні або незаконні, але ніколи не платять з них податків.

Іншими словами, взагалі не існує такої проблеми, як легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом. Українське податкове законодавство побудоване таким чином, що подібні доходи просто нема ніякої необхідності легалізувати [15].

Звернемо увагу на прикордонні області: Одеську, Закарпатську, Чернівецьку, Волинську та Львівську, в яких наявний високий рівень тіньового сектору (контрабанда, приховування реальних прибутків тощо), а також області з нелегальним видобутком корисних копалин і природних ресурсів.

Контрабанда є домінуючою складовою тіньового сектору економіки прикордоння, саме вона дозволяє уникати сплати митних платежів, одержувати від злочинної діяльності максимальний прибуток, переказувати грошові кошти на рахунки в іноземні банки та у такий спосіб накопичувати капітал.

Якщо в країні сектор тіньової економіки досить високий, то в Одеській області він вище, ніж в інших регіонах: тут проходить трафік будь-яких товарів, різноманітність яких вражаюча. Необхідно підкреслити і те, що в області шість потужних портів. Наприклад, обсяг перевалки морських портів «Південний», Одеський і «Чорноморськ» у 2016 року 80 мільйонів 500 тисяч тонн вантажів [16].

Також причиною високого рівня розвитку контрабанди є те, що регіон Південної Бессарабії довгий час державою ігнорувалася, економіка перебувала в занепаді, що підштовхувало людей до альтернативних шляхів заробітку. За останній час відбулася спеціалізація, прикордонний регіон став потужною перевалочною базою важких наркотиків - героїну. Більшість спрямовується в Європу, на нашій території купувати його практично нікому через дорожнечу.

Ще один потужний сегмент сектору тіньової економіки області контрабанда - китайський ширвжиток. В процесі перевезення часто просто знижується вартість товару на митниці, за що митник отримує свою «подяку». В Одесі знаходиться найбільший оптовий ринок ширвжитку - «7-й км» - понад 110 гектарів. Великий відсоток жителів регіону займаються продажем і постачанням товарів народного споживання по всій Україні. Необхідно підкреслити, що мрія деяких мешканців стати митником.

Волинь як прикордонна область ще декілька років тому прославилася незаконною легалізацією іномарок, які ввозилися з-за кордону. Тоді таке явище назвали «волинським Клондайком». Але це виявилось не єдиною можливістю нелегального заробітку для місцевих. Іномарки з часом замінили на бурштин і ліс.

Офіційно 30% волинської деревини продається за кордон. Натомість обсяг несанкціонованої вирубки лісу за перше півріччя 2016 р. склав 397 кубічних метрів. Спираючись на інформацію Всеукраїнської асоціації деревообробних підприємств (ВАДП), експорт деревини за кордон приносив чиновникам дохід ще за часів Януковича: була побудована схема, по якій до 1/5 від суми кожного експортного контракту по деревині відправлялися чиновникам, для цього при Державному агентстві лісових ресурсів була створена структура під назвою «Укрлісконсалтинг» - саме туди їхали закордонні покупці будь-якого з 350 українських лісгоспів, щоб заплатити відкати. Як відзначили в Асоціації, з кожного кубометра лісу виставлялися рахунки на офшорні компанії - це становило 10-20% від суми контракту. Іноземці їхали, домовлялися, отримували деревину і платили відкати. Це були великі суми, тому що на той час дуже багато деревини почав купувати Китай. Масовий вивіз сировини в необробленому вигляді за межі України привів до штучного дефіциту сировини на внутрішньому ринку, а також невідрядного підвищення цін на аукціонах з продажу деревини. Дана ситуація робить українські деревообробні компанії неконкурентоспроможними на європейському і світовому ринках. Багато компаній закриваються, а держава недоотримує до бюджету величезну кількість податків. Натомість у

цей час дерево відправляється у Польщу, в Китай, в Туреччину, куди завгодно - тільки не дається українським компаніям. При цьому ціни на експорт зараз навіть нижче, ніж на внутрішньому ринку. Схема, за якою вирубується ліс, відпрацьована роками. Свої дії «підприємці» пояснюють санітарним чищенням лісу. Наприклад, можна отримати дозвіл на вирубку хворих дерев, а «зібрати урожай» здорових, або ж кілька разів рубати ліс, використовуючи один і той же лісорубочний квиток. Вибираються кращі дерева, так звані «ділові ліси». Далі цю деревину зазвичай списують як звичайні дрова і приватні фірми її викуповують. Відбирається краща деревина, і її відправляють за кордон. На експорт в основному вивозять такі породи: бук, сосну і дуб.

Необхідно зауважити і те, що Волинська область входить до трійки областей з незаконного видобутку сонячного каменю, разом з Рівненською та Житомирською областями. Запаси бурштину в волинських лісах достовірно поки невідомі, але зараз їх називають «бурштиновим Клондайком». У цілому в Західному Поліссі можна відшукати понад 200 відтінків закам'янілої смоли. Протягом декількох років камені вивозяться до Європи. Мінімальна вартість кілограма необробленого бурштину на чорному ринку в Україні – близько 600 доларів. У Китаї, де знаходиться кінцевий споживач, ця партія оцінюється в 3500 дол.

Видобувають бурштин у тих частинах лісів, де дороги важкопрохідні, а поруч знаходяться села, де ніхто не живе. Про місця нелегального видобутку бурштину в основному знають тільки місцеві тому, що на незаконних копальнях працює досить велика кількість чоловічого населення. Все починалося як стихійний промисел і поступово видобуток став підконтрольний криміналітету, в якого місцеві жителі і почали працювати. Бандити собі забрали найвигідніші ділянки, але тримати під контролем усі ліси неможливо, тому частина дістається і селянам. Заробіток дуже не стабільний: можна в один день знайти якісні камені (заробити 15 тисяч гривень), а можна і протягом декількох днів нічого не знайти. Страждає екологія - ліс схожий на мурашник: ями, які з'являються через видобуток бурштину, досягають 8-12 метрів, знищують ландшафт, дерева падають, а ліс стає схожий на піщану пустелю.

Закарпатська та частково Чернівецька області, які межують з Румунією, Угорщиною, Словаччиною та Польщею, стали контрабандним регіоном України - «на експорт». Саме на Закарпатті довгий час діяв тунель, через який спрямовували в Європу поставки сигарет і алкоголю і який «не бачили» чиновники з митної служби і силових органів. Товар везуть приватними автомобілями, несуть в руках, залишають в «схованках» у «зеленці», а з того боку товар забирають подільники. Вартість сигарет в Європі вище у 5-7 разів, ніж в нашій країні, тому наша країна і стала одним зі світових лідерів по їх контрабанді. У 2011 році Україна взагалі була названа «чемпіоном світу» по даному виду контрабанди за версією Всесвітньої митної організації. Тютюнові компанії, які володіють заводами в Україні, втрачають частину ринків через засилля контрабандних сигарет.

Втім, не виключено, що вони самі беруть у цьому участь: формуються цілі фури з коробками сигарет без акцизних марок. Більше половини автомобілів - зі словацькими, чеськими, угорськими номерами. Це авто або куплені за дорученням, або перевезені незаконно

У кожного прикордонного регіону є своя специфіка тіньового сектору, яка залежить передусім від суміжних країн, внутрішніх промислових та інших особливостей області.

Щодо Львівської області, то враховуючи її географічні особливості, увесь кордон, який перебуває в зоні діяльності Львівської митниці ДФС, межує з Європейським Союзом, а саме з Польщею. Виходячи з цього, можна підкреслити, що найчастіше люди намагаються ввезти в Україну товари, які економічно вигідніше придбати в Польщі або в інших найближчих країнах ЄС. До них, як правило, належать товари легкої промисловості (брендовий одяг, тканини), предмети домашнього побуту та гігієни, а також побутова техніка (як нова, так і вживана), автомобілі, квадроцикли, зброю. Для порівняння: через кордони з країнами СНД подібні товари перевозять рідше, оскільки відсутній розрив у ціні на ідентичні товари в Україні та, наприклад, в тій же Білорусі. Натомість з України до Польщі возять українські та білоруські цигарки, бурштин. Присутні випадки ввезення препаратів спортивної фармакології з вмістом сильнодіючих речовин «нандролон» та «метандієнон», що заборонені до вільного обігу. Також має місце і незаконна вирубка, наприклад у Східницькому лісництві у Новому Кропивнику Львівської області масово вирізають модрина, ялини, сосни та смереки. Ліс та пиломатеріали без документів відправляють щодня у Румунію.

Здебільшого через нашу митницю контрабанду намагаються перевезти жителі області (75%), решта 25% – особи з інших областей України та іноземці. Щодо віку, то найбільше протоколів складають на осіб від 20 до 45 років [17].

Тіньовий економічний сектор у перелічених прикордонних областях має ряд спільних ознак:

- тіньовий економічний сектор як сателіт офіційної економічної діяльності у прикордонні набуває розвитку саме в тих сферах, які найменш захищені законодавчою базою держави, недостатньою мірою контролюються нею (наприклад, за деякими даними митниця по закону перевіряє лише 5 % транспортних засобів, які перетинають кордон) [18];

- тіньовий економічний сектор сприяє формуванню нових досконаліших тіньових схем (технічні можливості тіньового сектору зростають постійно) та реалізації корисливих цілей окремих людей, особливо чиновників (наприклад, Державного агентства лісових ресурсів, структура «Укрлесконсалтинг» тощо), які вдало організують тіньову діяльність в обхід чинної законодавчої бази;

- пріоритетними напрямками розвитку тіньового економічного сектору виступають: контрабанда, стихійний промисел, човникарство, нелегальний видобуток корисних копалин і природних ресурсів (наприклад, незаконна вирубка лісів, видобуток вугілля, бурштину);

– можливість збагачення, отримання надприбутків від незаконної діяльності за короткі терміни часу, наявність високого рівня тінізації, що сприяє зрощуванню кримінальних суб'єктів з офіційними посадовими особами.

– людський фактор, якщо людина заробляє на життя контрабандою, його доходи не пов'язані з ситуацією в країні та її рівень прихильності до тієї чи іншої держави дуже низький: важливу роль відіграє тільки можливість заробляти в нелегальному секторі.

– «зацікавлені особи, через кордон проводять всі можливі легальні й нелегальні групи товарів - від одягу і техніки до наркотиків і зброї. Втім, без підтримки «зацікавлених осіб» з того боку кордону розміри контрабанди не були б такими колосальними.

Розвиток тіньового сектору економіки прикордоння, недостатність державних зусиль щодо його подолання призводять до викривлення принципів громадянського суспільства, формують негативний імідж країни у світі.

Позитивних тенденцій у боротьбі з тіньовим сектором економіки в прикордонних регіонах можна досягнути вирішенням низки вагомих проблем:

– на протязі року поетапно доводити рівень оплати праці до її ціни хоча б на рівні територіальних сусідів України – нових членів Європейського Союзу - Польщі, Румунії, Болгарії, країн Прибалтики тощо;

– в прикордонних регіонах необхідне повне погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат із врахуванням реального рівня інфляції;

– здійснити заходи щодо захисту вкладів населення, підвищити довіру до банківського сектора економіки, створення належного клімату для інвесторів (люди повинні бути спокійні за свої вклади, і знати, що вони йдуть на розвиток прикордонного регіону);

– підтримка рівня доходів населення через використання безготівкових розрахунків, що дозволило б зменшити схильність до діяльності у неофіційному секторі;

– політика подолання тіньового сектору не обмежується лише заходами державної служби зайнятості стосовно перепідготовки, працевлаштування та залучення до суспільної праці незайнятого населення та безробітних, а повинна охоплювати всі елементи національної політики, бути елементом макроекономічної трансформації, враховувати економічні, соціальні та структурні чинники.

– збільшити кримінальну відповідальність за контрабанду (у багатьох країнах ЄС кримінальна відповідальність постійно збільшується). В нашій країні, наприклад, за контрабандний товар, який в обороті існує адміністративна відповідальність.

– необхідно вирішувати проблеми не тільки з покаранням, а також з тим товаром, який конфісковується на митниці (мають місце випадки, що офіційно, за документами, знищувався або конфісковували в дохід держави, а потім з'являвся на інших точках).

Список використаних джерел

1. Минэкономразвития: уровень теневой экономики Украины снизился до 38%. – Режим доступа: <https://economics.unian.net/finance/1629867-minekonomrazvitiya-uroven-tenevoy-ekonomiki-ukrainyi-snizilsya-do-38-vvp.html>

2. Рівень тіньової економіки України знизився у 2015 р. – Режим доступа: https://zn.ua/ECONOMICS/uroven-tenevoy-ekonomiki-ukrainy-v-2015-godu-snizilsya-do-40-vvp-217926_.html

3. Тіньова економіка Фактори, що погрожують Україні. – Режим доступа: <http://blogs.korrespondent.net/blog/business/3831690/>

4. Frey B. S. What Produces a Hidden Economy? An International Cross-section Analysis / B. S. Frey, H. Week // Southern Economic Journal. – Southern, January. – 1983. – № 49. – P. 822-832.

5. Gutmann P. M. Statistical Illusions. Mistaken Poliges / P. M. Gutmann. – Challenge – November/December. – 1979. – P. 14-17.

6. Feige E. L. How Big is the irregular Economy / E. L. Feige. – Challenge. – November/December. – 1979. – P. 5-13.

7. Свенсон Б. Экономическая преступность / Б. Свенсон. – М.: Прогресс, 1987. – С. 84-90.

8, Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ : монография / С. Ю. Барсукова. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 448 с.

9. Економічна безпека : навч. посіб. / [за ред. З. С. Варналія]. – К. : Знання, 2009. – 647 с.

10. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія / І. І. Мазур. – К. : Київ. ун-т, 2006. – 329 с.

11. Kaufmann D. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence / D. Kaufmann. – Режим доступа: <http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/wps1691.pdf>.

12. Прилипко Ю. І. Удосконалення деяких методів оцінки обсягів тіньового сектору / Ю. І. Прилипко // Статистика України. – 2008. – No 1. – С. 16-25.

13. Обсяг тіньової економіки України становить 350 мільярдів // Економічна правда. . – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua>

14. Горобінська І. В. Тіньова економіка – як результат ухилення від сплати податків / І. В. Горобінська, О. І. Шептунова // Збірник наукових праць НТУУ. – 2009 . – Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua>.

15. Шаповалов О. О. Податкова система України та її недоліки / О. О. Шаповалов, О. Й. Шевцова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2010. – Вип. 4(2). – С. 48-53.

16. Три порти Одеської області попали у ТОП-5 по об'єму перевалки вантажів. – Режим доступа: <http://www.izbirkom.org.ua/news/Ekonomika-9/2017/Tripporta-Odesskoy-oblasti-popali-v-TOp-5-po-obyemam-perevalki-gruzov-9732>

17. Львівська зона контрабанди. – Режим доступа: <http://www.lvivpost.net/lvivnews/n/31407>

18. Контрабанда електроніки: чому коли митниця дає добро - це погано . – Режим доступу: <http://gadget.com/business/22830-kontrabanda-elektroniki-pochemu-kogda-tamozhnya-daet-dobro--eto-ploho/>

References

1. Мунэкономразвѣтыа: uroven' tenevoy экonomyky Украыны snyzylsya do 38% [Ministry of Economic Development: the level of shadow economy of Ukraine decreased to 38%]. Retrieved from <https://economics.unian.net/finance/1629867-minekonomrazvitiya-uroven-tenevoy-ekonomiki-ukrainyi-snizilsya-do-38-vvp.html>
2. Riven' tin'ovoyi ekonomiky Украыны znyzivsya u 2015 r. [The level of the shadow economy of Ukraine declined in 2015]. Retrieved from https://zn.ua/ECONOMICS/uroven-tenevoy-ekonomiki-ukrainy-v-2015-godu-snizilsya-do-40-vvp-217926_.html
3. Tin'ova ekonomika Faktory, shcho pohrozhuuyut' Украыни [Shadow economy Factors threatening Ukraine]. Retrieved from <http://blogs.korrespondent.net/blog/business/3831690/>
4. Frey B. S., Week H. (1983). What Produces a Hidden Economy? An International Cross-section Analysis. Southern Economic Journal. – Southern, January. – 1983. – # 49. – P. 822-832.
5. Gutmann P. M. (1979). Statistical Illusions. Mistaken Poliges. Challenge, November/December. pp. 14-17.
6. Feige E. L. (1979). How Big is the irregular Economy. Challenge. November/December. pp. 5-13.
7. Svenson B. (1987). Экономычeskaya prestupnost' [Economic crime]. M.: Prohress, pp. 84-90.
8. Barsukova S. Yu. (2004). Neformal'naya экonomyka: экonomyko-sotsyolohycheskyy analiz [Informal economy: economic and sociological analysis]. M. : HU VShЭ, 448 p.
9. Varnaliy Z. (Ed.) (2009). Ekonomichna bezpeka [Economic security]. K. : Znannya, 647 p.
10. Mazur I. I. (2006). Detinizatsiya ekonomiky Украыны: teoriya ta praktyka [Deconstruction of the Ukrainian Economy: Theory and Practice]. K. : Kyiv. un-t, 329 p.
11. Kaufmann D. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. Retrieved from <http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/wps1691.pdf>.
12. Prylypko Yu. I. (2008). Udoskonalennya deyakykh metodiv otsinky obsyahiv tin'ovoho sektoru [Improvement of some methods for assessing the volume of the shadow sector]. *Statystyka Украыны – Statistics of Ukraine*. Vol. 1, pp. 16-25.
13. Obsyah tin'ovoyi ekonomiky Украыны stanovyт' 350 mil'yardiv [The volume of the shadow economy of Ukraine is 350 billion]. *Ekonomichna Pravda - Economic Pravda*. Retrieved from <http://www.epravda.com.ua>
14. Horobins'ka I. V., Sheptunova O. I. (2009). Tin'ova ekonomika – yak rezul'tat ukhlyennya vid splaty podatktiv [Shadow economy as a result of tax evasion]. *Zbirnyk naukovykh prats' NTUU [Collection of scientific works of NTUU]*. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua>.
15. Shapovalov O. O., Shevtsova O. Y. (2010). Podatkova systema Украыны ta yiyi nedoliky [The tax system of Ukraine and its disadvantages]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya «Ekonomika» [Bulletin of the University of Dnipropetrovs'k. The series "Economics"]*. Vol. 4(2), pp. 48-53.
16. Try porty Odes'koyi oblasti popaly u TOP-5 po ob'yemu perevalky vantazhiv [Three ports of Odessa oblast came in TOP-5 on the volume of cargo handling]. Retrieved from <http://www.izbirkom.org.ua/news/Ekonomika-9/2017/Tri-porta-Odesskoy-oblasti-popali-v-TOP-5-po-obyemam-perevalki-gruzov-9732>
17. L'vivs'ka zona kontrabandy [Lviv Oblast of Smuggling]. Retrieved from <http://www.lvivpost.net/lvivnews/n/31407>
18. Kontrabanda elektroniky: chomu koly mytnysya daye dobro - tse pohano [Smuggling of electronics: why when the customs give good - it's bad]. Retrieved from <http://gadget.com/business/22830-kontrabanda-elektroniki-pochemu-kogda-tamozhnya-daet-dobro--eto-ploho/>